

Fónagy Zoltán

KOLLEKTÍV ERŐSZAK AZ 1848-AS PARASZTI MOZGALMAKBAN

Tipológiai kísérlet

Az 1848–1849-es események, illetve az erőszak viszonyát mind a historiográfiában, mind a történeti emlékezetben szélsőséges kettősség jellemzi. Azzal a forradalmi jelentőségű átalakulással kapcsolatban, amelynek döntő mozzanata március közepén zajlott, beteljesülését pedig az áprilisi törvények szentesítése és életbe lépése jelentette, különös hangsúlyt kapott az, hogy a politikai és társadalmi rendszerváltás erőszakmentesen zajlott. Ezt a körülményt – a *közvetlen* erőszak alkalmazásának hiányát a hatalom megszerzésében – nyomatékosan hangsúlyozta a kormányra került volt ellenzék, a liberális reformpárt, mivel azt kulcskérdésnek tekintette az új rendszer legitimitása szempontjából. Persze ehhez némi „nagyvonalúsággal” el kellett feledkezni, vagy hallgatólagosan el kellett határolódnia a március 13-ai bécsi forradalom véres erőszakjától, ami olyan mértékben megrendítette, szétzilálta a Metternich herceg nevével fémjelzett hatalmi struktúrát, hogy az a következő napokban, hetekben az esetleges magyarországi erőszakos események *lehetőségének* felmerültekor is rendre kapitulált a magyar követelések előtt. A paraszti erőszaktól való félelem – a Rákosmezőn összegyűlt felfegyverkezett jobbágytömeget vizionáló álhír – például fontos szerepet játszott abban, hogy március 17-e éjjelén az Államkonferencia beleegyezett a magyar kívánságok teljesítésébe.¹ Az erőszakmentességet hangsúlyozó és apologetizáló egykorú narratíva máig töretlenül él a történetírásban: a történeti összefoglalók idevágó értékelésének sorolása helyett elegendő utalni a Deák István könyvcíméből közkeletű nyelvi panellé vált szókapcsolatra, a „törvényes forradalom” kifejezésre.²

Míg a tavaszi forradalmi átalakuláshoz a történeti emlékezetben a teljes erőszakmentesség mítosza tapad, ugyanaz az emlékezet a néhány hónappal később eszkalálódó konfliktusokat – a szabadságharcot – mint a nemzeti történelem különösen véres, erőszakkal telített eseménysorát őrzi. Joggal, hiszen az 1711 és 1944 közötti több mint két évszázad során az ország területén – mind térbeli kiterjedését, mind a résztvevők, illetve az áldozatok számát tekintve – ez volt a legnagyobb volumenű háborús esemény.

¹ Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 133.

² Deák István: The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849. New York, NY 1979. Magyarul: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Ford. Veressné Deák Éva. Bp. 1983.

1848–1849 történetében – hozzáértve a szabadságharcot követő megtorlást is – az erőszakkal foglalkozó társadalomtudományok által felállított kategóriák csaknem mindegyikét fellelhetjük. Közülük a történettudomány a legtöbb figyelmet a reguláris hadseregek között zajló háborús eseményekre fordította, jellemzően a klasszikus hadtörténet-írás diszciplináris keretei között tárgyalva azt.³ A korszak másik makroszintű erőszakos eseménysorának, az etnikai tisztogatás jelenségeit is felmutató délvidéki és az erdélyi polgárháborúnak a historiográfiáját viszont a politikai konjunktúravizonyokkal összefüggő hullámzó intenzitás jellemzi. A „proletár internacionalizmus” jegyében inkább az elhallgatásra vagy az események relativizálására való törekvés jellemezte a történettudomány marxistának nevezett korszakát, míg a nemzetközpontú historiográfiában nagy hangsúlyt kaptak az egyes nemzeti közösségek áldozatai, kölcsönösen emlékezetpolitikai fegyverként használva azokat.⁴

Ez a tanulmány *nem* az erőszak ezen makroszintű megnyilvánulási formáival foglalkozik, hanem azokat a lokális jellegű, erőszak alkalmazásával járó közösségi akciókat teszi vizsgálatá tárgyává, amelyekre a forradalmat követő hónapokban tömegesen került sor. A vizsgálódás záró időhatárának a nyílt fegyveres konfliktusok kirobbanását, 1848 nyarának közepét tettem meg, fókuszát pedig (a területi korlátok miatt) az agrártársadalom közösségeinek akcióira szűkítettem. Ezek ugyanis mind az esetek, mind a benne résztvevők számát tekintve kiemelkednek a vizsgált időszakban előforduló – az „elkövetők”, illetve „elszenvedők” társadalmi státusza, illetve motivációk alapján elkülöníthető – erőszakos kollektív akciók négy, alább ismertető típusán belül.

A jobbágyfelszabadítás kihirdetése után országszerte nagy számban zajló kollektív erőszakos akciók nem ismeretlenek a történetírás előtt. Említés szintjén bekerültek a forradalom és szabadságharc történetét tárgyaló összefoglalókba is. Viszonylag részletesen foglalkoztak vele a parasztság, illetve a jobbágyfelszabadítás történetének kutatói.⁵ A téma tanulmányozásához máig megkerülhetetlen az Ember Győző által kiadott *Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez*, amely feldolgozás és forráskiadvány sajátos keveréként még 1951-ben jelent meg.⁶ A kötetbe a kollektív erőszak azon esetei kerültek be – láthatóan a

³ A szabadságharc hatalmas hadtörténeti irodalmának modern szintézisét lásd *Hermann Róbert: 1848–1849 – A szabadságharc hadtörténete*. Bp. 2001.

⁴ Az etnikai hátterű konfliktusok tömör áttekintését adja *Hermann Róbert: Interetnikus konfliktusok Magyarországon 1848–1849-ben. Délvidéki Szemle 4. (2017) 2. sz. 30–52.*

⁵ *Orosz István: A jobbágyfelszabadítás és végrehajtása*. In: *Uő: A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen 2010. 102–108.

⁶ *Ember Győző: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez*. Bp. 1951. Az összegyűjtött forrásokra támaszkodva Ember már korábban megjelentetett egy, a marxista osztályszemléletet terminológiájában erősen érvényesítő kismonográfiát. *Uő: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban*.

teljességre törekedve –, amelyekről a vármegyei közigazgatás vezető tisztségviselői jelentést küldtek a központi kormányzerveknek, azaz amelyeket a közrend súlyos megzavarásaként vagy jelentős, továbbra is fennálló fenyegetésként értékelték. Az utóbbi évtizedekben néhány megyei, illetve regionális szintű áttekintés is született a paraszti mozgalmakról.⁷

A kérdéskörrel foglalkozó történéseket szinte kizárólag a kollektív akciók tartalmi kérdései érdekelték: milyen érdeksérelem vagy cél motiválta a résztvevőket, hogyan reagáltak a földesurak, illetve a hatóságok, milyen következményekkel, retorziókkal járt az akció? Jelen tanulmány viszont a tartalom helyett a formákat állítja a vizsgálat fókuszába. A kollektív erőszak történetével foglalkozó társadalomtudományok fő osztályozási szempontjainak és kategóriáinak alkalmazásával a paraszti kollektív akciók „rendszerintani besorolására” vállalkozik. Amennyire a – túlnyomórészt a hatalom képviselői által „termelt” – források erre lehetőséget adnak, megpróbál válaszokat keresni arra a kérdésre is, milyen gondolatmenetek eredményeként nyúltak az erőszak eszközához az egyes közösségek, illetve milyen cselekvési stratégiákat követtek ennek során?

Az értelmezési keret

Bár a fizikai erőszak, illetve az attól való félelem, valamint a vele szembeni védekezés gondolata antropológiai állandónak tekinthető az emberi társadalomban, bekövetkeztének valószínűsége és megjelenési formái a különböző történeti korokban és társadalmakban, illetve konstellációkban rendkívüli változatosságot mutatnak. Az erőszak és a modernizációs folyamat viszonyát ellentmondásosan ítélik meg a társadalomtudományban: az erőszakot több klasszikus szociológus a barbárság örökségének tartja, visszaszorulását a civilizációs folyamat esszenciális részének tekinti, azt a haladással azonosítja. Mások szerint viszont az erőszak antropológiai jellemzője az emberi fajnak, és a modernizációval járó technikai

Bp. 1949. Az akkor még publikálatlan forrásanyagra támaszkodó – de azt nem említő – első tanulmány a forradalom centenáriuma alkalmából jelent meg az MKP folyóiratában. *Haraszti Sándor*: Parasztmozgalmak 1848–49-ben. Társadalmi Szemle 3. (1948) 3. sz. 173–185.

⁷ A teljesség igénye nélkül: a legalaposabb feldolgozás a Veszprém megyei mozgalmakról áll rendelkezésre, lásd *Hudi József*: Veszprém megyei parasztmozgalmak 1848/49-ben. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) Veszprém 1984. 337–529. Egy nagyobb régió akcióinak vázlatos áttekintése lásd *Uő*: Dunántúli parasztmozgalmak 1848 tavaszán és nyarán. Baranya. Történelmi és honismereti folyóirat 11–12. (1998–1999) 77–89.; *Balázs Péter*: Győr megyei parasztmozgalmak 1848-ban. (Arrabona – Múzeumi közlemények 4.) Győr 1962. 171–192.; *Vörös Károly*: Parasztmozgalmak Vas megyében 1798–1848. Vasi Szemle 20. (1966) 516–535.

fejlődés nemcsak új erőszakformákat tesz lehetővé, de meg is növeli alkalmazásának hatékonyságát.⁸

Az erőszak fogalma éppen trivialitása miatt nehezen definiálható: számos eltérő jelentéstartalmával találkozhatunk mind a hétköznapi életben, mind a tudományban. Az erőszaknak a történettudomány szempontjából használható kategóriái feltérképezésében Gyáni Gábornak a kollektív erőszak és a társadalmi mozgalmak összefüggéseivel foglalkozó fogalmi és historiográfiai áttekintését, valamint Tomka Béla hasonló tárgyú tanulmányát vettem kiindulópontul.⁹ Bár a társadalomtudományok az erőszak fogalmát egyre szélesebb értelmezési keretben használják, így megkülönböztetnek fizikai, pszichikai, intézményes, strukturális, kulturális és szimbolikus erőszakot, magam a következőkben a történeti kutatásokban leggyakrabban használt szűk értelmezést vettem alapul: vizsgálatom tárgyát a fizikai erőszakra szűkítettem.

Charles Tilly meghatározása szerint kollektív erőszaknak minősülnek a személyeket vagy tárgyakat fizikailag károsító, csoportosan, együttműködve elkövetett cselekmények. (A csoport létszámának minimuma tekintetében a szakirodalomban meglehetősen eltérő kritériumokkal lehet találkozni.) A kollektív erőszak megjelenési formái közé sorolják a zavargásokat, lázadásokat, pogromokat. A kollektív erőszak nem feltétlenül politikai töltetű.¹⁰

Tilly a 16–20. század közötti nyugat-európai történelem vizsgálata folytán az erőszak három alapformáját különböztette meg egymástól, és jellemző előfordulásuk között időrendi sorrendet állapított meg, bár hangsúlyozza, hogy sok esetben ugyanazon esemény egyszerre több típus jegyeit is mutathatja.¹¹ A legősibb típus a *versengő* (*kompetitív*) kollektív akció, amely a kisebb lokális közösségek között vagy azokon belül visszatérően kirobbanó ellenségeskedések formájában nyilvánul meg. A második típust a *reaktív* jellegű, bizonyos fajta jogok elvesztése elleni, erőszakba torkolló kollektív tiltakozó akciók alkotják. A reaktív jellegű konfliktusok jellemzően kisközösségek, „természetes egyesülések” keretében zajlanak le, többnyire formális vezető nélkül. Nem igényelnek külön szervezést,

⁸ *Pabis Eszter*: Az interdiszciplináris erőszak-kutatás eredményeiről és problematikájáról. In: Az erőszak reprezentációi. Szerk. Uő. Debrecen 2015. 18.

⁹ *Gyáni Gábor*: Kollektív erőszak és társadalmi mozgalmak. In: 1956. Erőszak és emlékezet. Tanulmányok. Szerk. Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva. Bp. 2017.; *Tomka Béla*: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. Aetas 33. (2018) 3. sz. 170–185.

¹⁰ *Tomka B.*: Erőszak i. m. 178–179.

¹¹ Tillynek a kollektív erőszak tipológiájával és modelljeivel foglalkozó gazdag munkásságából a következő tanulmányaiban találtam releváns szempontokat vizsgálatomhoz: *Charles Tilly*: European Violence and Collective Action since 1700. *Social Research* 53. (1986) 159–184.; *Uő*: Models and Realities of Popular Collective Action. *Social Research* 52. (1985) (Social Movements) 717–747.; *Uő*: Hauptformen kollektiver Aktion in Westeuropa 1500–1975. *Geschichte und Gesellschaft* 3. (1977) 2. sz. (Sozialer Protest) 153–163.

előkészítést, mivel végrehajtói azonos morális alapról ítélik meg az adott helyzetet, egységes fellépésükkel a – szerintük – a régisége által legitimált, ezért szemükben egyedül igazságos rendet állítják helyre. Ezek a zendülésjellegű események különösen sűrűn fordulnak elő a modern gazdasági, társadalmi és politikai struktúrákba való átmenet időszakában: virágkorukat Nyugat-Európában a 17. század elejétől a 19. század közepéig tartó időszakban éltek. A reaktív kollektív akciók ekkori sűrűsödését Tilly azzal magyarázza, hogy a „piacgazdaság ágensei és a nemzetállamok új és új (proaktív) igényeket támasztottak olyan erőforrásokra, amelyek felett addig a számtalan háztartás, közösség, testvériség és ezek kisméretű szervezetei rendelkeztek. Ezek a kis szervezetek ellenállással reagáltak: harcoltak az adórendszer, a katonai összeírások, valamint a földbirtoklás viszonyainak új szabályozásai ellen”.¹²

A harmadik típust a *proaktív* jellegű, új, addig nem birtokolt jogok megszerzésének céljával kirobbant erőszakos tömegmegmozdulások képezik. Ennek „minősített esete” a forradalom, amely az államhatalom erőszakos megragadására irányul. Ez az erőszak típus a modern tőkés berendezkedésű nemzetállamok életének kísérőjelensége a 19–20. században. A proaktív akciók tudatosan, ideológiai alapon megszervezett közösségek megnyilvánulásai, viszonylag rövid lefutásúak, és komoly tömegeket képesek megmozgatni. Nem feltétlenül társul hozzájuk erőszak: attól függ, milyen ellenállásba ütköznek a hatalom részéről.

Egy másik alapvető kritériumként használtam tárgyam körülhatárolásakor a jogszerűség-jogellenesség fogalmát: vizsgálatom körébe olyan eseményeket vontam be, amelyek során arra felhatalmazással nem rendelkező csoportok, közösségek alkalmaztak fizikai erőszakot akaratuk érvényesítése céljából. A jogszerűség kritériumának az alkalmazása az erőszakkal foglalkozó szakirodalomban nem egyértelmű, nagyon gyakran problematikus ugyanis bizonyos (akár államhatalmi) szervezetek erővel való fellépésének legitimitása.¹³ Ez a kérdéskör egyébként 1848–1849-ban központi jelentőséggel bírt, hiszen a permanenssé vált alkotmányossági krízisben az erőszakot alkalmazó aktorok kölcsönösen kétségbe vonták egymás legitimitását. Különösen nehéz ebből a szempontból egyértelműen minősíteni azokat a paramilitáris alakzatokat, amelyek főleg a polgárháborús színtereken – a Délvidéken és Erdélyben – járultak hozzá jelentős mértékben az erőszak eszközléséhez. A szabadcsapatok, gerillák, felkelők stb. általában rendelkeztek a rivális hatalmi központok – a magyar, illetve a birodalmi kormányzat – valamelyikének felhatalmazásával, ám annak pontos tartalma gyakran bizonytalan volt, és az érintettek önkényesen értelmezték azt. A kollektív erőszak általam vizsgált

¹² Tilly, C.: Hauptformen i. m. 158.

¹³ Tömka B.: Erőszak a történelemben i. m. 172–173.

eseteinél viszont e tekintetben nem merül fel bizonytalanság: a paraszti közösségek erőszakos akciói kivétel nélkül sértették az érvényes jogrendet, azaz illegitímek voltak. (Az persze ettől elkülönítve vizsgálándó kérdés lesz, hogy maguk az aktorok mit gondoltak tetteik jogszerűségéről.)

Az erőszakos cselekményeket szokás osztályozni az áldozatok száma és az okozott károk nagysága alapján is. Mikroszintűnek tekintik azokat a – jellemzően spontán – akciókat, amely egy vagy néhány áldozatot követelnek, „a középszintű erőszak már tervezett, és az áldozatok száma nagyobb, akár több tucat; míg a makroszintű erőszak nagy erőforrásokat mozgósít, és esetenként egész társadalmak ellen irányul”.¹⁴

Bár Gyáni Gábor historiográfiai áttekintésében megállapítja, hogy az erőszak történetének kutatása Nyugat-Európában és Amerikában az 1970-es és 1990-es évek közötti időszakban élte fénykorát, a magyar történetírásban a téma meglehetősen későn, inkább csak az utóbbi évtizedben jelent meg.¹⁵ Ráadásul az erőszak különböző megjelenési formáinak vizsgálata nálunk szinte kizárólag a 20. századi totalitárius rendszerekre koncentrált, mivel ezeknek a mindennapi tapasztalatához lényegi módon hozzátartozott a nyílt és direkt, illetve a rejtett – magából a struktúrából eredő – erőszak.¹⁶ Engem is elsősorban a fent hivatkozott, az 1956-os forradalommal foglalkozó kötet inspirált arra, hogy kísérletet tegyek 1848–1849 jól ismert történeteinek újraértelmezésére az erőszak történet néhány alapvető kategóriájának alkalmazásával, remélhetőleg új szempontokkal gazdagítva a forradalom és szabadságharc könyvtárnyi irodalmát.

A kollektív erőszak típusai 1848 tavaszán

1848. március–június között négy olyan eseménytípust különböztettem meg, amelyek a „kollektív erőszak” fogalmkörébe sorolhatók. Számukat tekintve kiemelkednek közülük (százas nagyságrendben fordultak elő) azok, amelyek az agrártársadalom különböző típusú, jogállású falusi és mezővárosi közösségeiben zajlottak le a jobbágyfelszabadítás kihirdetése utáni hónapokban. Az esetek nagy többségében az erőszak – legalábbis eredetileg – nem személyek ellen irányult, hanem alkalmazásával jellemzően fizikai vagy jogi természetű tulajdontárgyakat

¹⁴ Uo. 176.

¹⁵ Gyáni G.: Kollektív erőszak i. m. 9.

¹⁶ 1956. Erőszak és emlékezet i. m. 7. 2014-ben egy Erőszak-történeti Munkacsoport is alakult, amelynek fókuszában a 20. századi társadalmi erőszak áll. Részben a munkacsoportra alapozva a Jaffa Kiadó könyvsorozatot indított, amelyben több monográfia és tanulmánykötet jelent meg. Az eredmények felsorolását lásd Terror 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók. Szerk. Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva. Bp. 2019.

vettek birtokba, illetve rongáltak vagy semmisítettek meg, gyakran pedig bizonyos kötelezettségek teljesítését tagadták meg kollektíven.

Ennél nagyságrendileg kevesebb esetben irányult a kollektív erőszak városi zsidó közösségek ellen, ám ezek különösen nagy visszhangot váltottak ki a közvéleményben. Az eseményeket a sajtó a forradalom beszennyezéseként interpretálta, részben a jogegyenlőséget sértő célok, részben az erőszakmentes átalakulás eszméjének megsértése miatt. A húsvéti pozsonyi pogrom által „szabadságunk meg van fertőzve, még pedig a legszennesebb módon” – írta például a *Budapesti Híradó*.¹⁷ Körülbelül harminc helységben került sor zsidóellenes akciókra, és ezek közül tucatnyi vált olyan tömeges erőszakos cselekménnyé, hogy katonaságot vagy karhatalmat kellett alkalmazni a rend helyreállítása érdekében. A zavargásoknak két helyen: Pozsonyban és Vágújhelyen halálos áldozatai is voltak. A hagyományos vallási, gazdasági és morális antiszemita érvrendszert hangoztatva – Jan Philipp Reemtsma kategorizálását alkalmazva – jellemzően lokatív erőszak alkalmazására került sor. Az erőszakot alkalmazók elsődleges célja a megtámadottak eltüntetése (diszlokációja) volt: a zsidók összességének vagy bizonyos részüknek (például az 1840 óta beköltözötteknek) az elűzése a városból. Ugyanakkor a kollektív erőszaknak ezekre az eseteire különösen érvényes Reemtsma azon figyelmeztetése, hogy az erőszakos cselekedetek soha nem pusztán instrumentálisak: magának az erőszaknak az elkövetése, az agresszió maga is a cél része.¹⁸ A pogromok során az áldozatok teste és vagyontárgyai ellen végrehajtott fizikai erőszak – az agresszív ösztönök kiélése – mellett cselekvésre motiváló célként jelent meg az anyagi haszonszerzés is: az események kortársi elbeszélésében a zsidók lakásainak és üzleteinek kifosztása mindig nagy hangsúlyt kapott.¹⁹

A kollektív akciók harmadik típusának tekinthetőek 1848 tavaszán a városi, erőszakos vagy erőszakkal fenyegető konfliktusok. Ezek céhes mesterek és legényeik, hazai és „idegen” munkáscsoportok, valamint háztulajdonosok és bérlők

¹⁷ Budapesti Híradó, 1848. április 29. 404.

¹⁸ Jan Philipp Reemtsma: Bizalom és erőszak a modern társadalomban. Bp. 2017. 120., 143–144. Az erőszakkal interdiszciplináris megközelítésben foglalkozó szerző három erőszaktypust különböztet meg. A lokatív erőszak a testet tárgyszerűségére redukálja, s azt valamilyen cél elérése érdekében diszlokálni akarja egy általa kijelölt helyre. A raptív erőszak a testben csak uralható vagy használható tárgyat lát (pl. szexuális erőszak, rabszolgaság esetében). Az autotelikus erőszak a test elpusztítására irányul, de legalábbis ártani akar neki. A gyakorlatban az erőszakos cselekedetekben a típusok kombináltan is jelentkezhetnek.

¹⁹ A pesti pogromot személyesen átélő kortársi beszámoló az 1848-as antiszemita erőszakhullámról lásd *Einhorn Ignác [Horn Ede]: A forradalom és a zsidók Magyarországon*. Ford. Fenyő István. Bp. 2000. 64–76.; Összefoglaló áttekintést a pogromokról lásd *Bernstein Béla: Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Bp. 1898. [2018] 45–76.

között zajlottak. Ebből a típusból jószerevével csak Pest-Budán tudunk néhány alacsony fokú erőszakkal járó esetről.²⁰

A negyedik típusba a politikai motivációjú kollektív akciókat, illetve csoportosan elkövetett erőszakos cselekményeket soroltam. Ezek egyik válfajának tekintem a szintén a fővárosban május első felében rendszeressé vált macskazenéket, amelyeket egyetemi hallgatók kezdeményeztek, célpontjai pedig népszerűtlen – részben konzervatív politikai szerepvállalásukról ismert – professzorok, illetve a megszűnt Helytartótanács volt vezető tisztségviselői voltak. Miután az Ignaz Lederer tábornok budai főhadparancsnok elleni demonstrációt május 10-én a katonaság brutálisan szétverte, a kollektív akciók ezen típusa megszűnt.²¹ Júniusban viszont az országgyűlési képviselőválasztások némelyike torkollt erőszakba. Az esetek száma nem volt magas: összesen 25–30 képviselő igazolásakor merültek fel kifogások, de emögött csak az esetek kisebb részében állt erőszak, gyakrabban a választók vesztegetésével sérült az eljárás tisztasága.²² A választási zavargások az 1840-es években a vármegyei tisztújítások és követválasztások során kialakult forgatókönyvek szerint, mondhatni rutinszerűen zajlottak. Az erőszak elkövetői és elszenvedői a jelöltek kortesei által mozgósított kismemesi csoportok voltak, új szint a frissen választójogot nyert parasztság egyes elemeinek részvétele jelentett. A leghíresebb ilyen eset Petőfi Sándor megbuktatása volt Szabadszálláson (ahol egyébként végül nem került sor tényleges erőszakra, csak azzal való fenyegetésre).²³ Nyitra megyében három körzetben is verekedés miatt nyilvánították érvénytelennek a választást. Közülük a legsúlyosabb, az országos sajtóban is visszhangot kapott erőszak Vágvecsén történt június 24-én: a bunkósbotoktól, kövektől, tégláktól több tucatnyian szenvedtek – részben súlyos – sérülést.²⁴

Konfliktusforrások a jobbágyszabadítás után

A nemesség és a vagyonos városi, sőt mezővárosi polgárság már a március 15-ei erőszakmentes pesti forradalomban egy lehetséges, sőt valószínű jobbágyszabadítás nyitányát látta. Varga János a jobbágyszabadító törvény születési folyamatának részletes rekonstrukciója során gazdagon dokumentálta a „nagy félelem”

²⁰ *Spina György*: A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp. 1998. 113–138., 165–175., 223–230.

²¹ Uo. 178–184.

²² *Pálmány Béla*: Az első népképviselői országgyűlési választások Magyarországon. Baranya. Történelmi és honismereti folyóirat 11–12. (1998–1999) 43.

²³ *Urbán Aladár*: Petőfi választási kudarca és az országgyűlés. Irodalomtörténeti Közlemények 105. (2001) 397–413.

²⁴ *Bukovszky László*: Népképviselői választások Nyitra megyében 1848-ban. Fórum. Társadalomtudományi Szemle 2.(2000) 3. sz. 39–50. A vágvecsei választásról lásd Közlöny, 1848. június 27. 70.; Pesti Hírlap, 1848. június 30. 324–325.

hangulatát: az erőszak elszabadulásának veszélyét az összes nem paraszti réteg fenyegetően valóságosnak élte meg. A politikai elitet hatalmába kerítő rettegésnek döntő szerepe volt abban, hogy az országgyűlés villámsebességgel döntött az úrbéri viszonyok azonnali megszüntetéséről, és hogy némi vonakodás után ez a királyi szentesítést is elnyerte.²⁵

A forradalom legjelentősebb társadalmi vívmánya kétségkívül a jobbágyfelszabadítás volt. A IX. törvénycikk egyetlen mondatral eltörölte a jobbágyok úrbéri szolgáltatásait, ugyanakkor vitás kérdések tömegét rendezetlenül hagyta. Az áprilisi törvények ugyanis csak az úrbéri tabellákban összeírt telkeket adták azonnal, a földesurak állami kárpótlása mellett, művelők tényleges tulajdonába. A földművelő nép által használt földnek azonban csak egy része (kb. háromnegyede) tartozott az úrbéres kategóriába. A többi földet más jogcímenek (például maradványföldek, írtások) birtokolták a jobbágyok, gyakran nemzedékek óta – ezeknek a jövődöbeli sorsa nem volt egyértelműen rendezett.

Jelentős területeket használtak jobbágyok és zsellérek a majorsági birtokokból is, amelynek tulajdonjoga vitathatatlanul a földesurat illette. A fejletlen pénzforgalom mellett a földhasználatért többnyire nem (vagy nemcsak) pénzzel, hanem munka- és terményjáradékkal tartoztak a „bérlők”, akiknek mindennapjai, tapasztalati világa így nem sokban különbözött úrbéres földet művelő társaikétól. Érthető, hogy a majorsági vagy kuriális birtokok népe csalódottan fogadta a jobbágyfelszabadítást, amely őket nem érintette.

A paraszttorzalmak egy része régi, vélt vagy tényleges igazságtalanságok jóvátételéért indult. Tipikus konfliktusforrásnak számítottak például a forradalmat megelőzően lebonyolított birtokrendezések és a legelőelkülönítések. Az 1836-ban életbe lépett úrbéri törvények VI. cikkelye ugyanis kifejezetten szorgalmazta a mezőgazdaságilag hasznosítható területek korábbi közös használatának megszüntetését: a racionális, piacorientált gazdasági gondolkodás térhódítása a magántulajdont részesítette előnyben. A legelők elkülönítése 1848-ra a helységek kisebb részében – körülbelül egynegyedében – történt meg, vagy volt folyamatban az erre irányuló eljárás.²⁶ A X. törvénycikk a már lezárt birtokrendező eljárások újrainyítását explicit módon megtiltotta.

A feudális közös birtoklás felszámolása során éles küzdelem folyt az erdőkért is, amely nemcsak a tüzelő és az építőanyag forrásaként, hanem az állattartás helyszínéeként is nagy jelentőséggel bírt a volt jobbágyok számára, de sokhelyütt a vadászat jogát is az újonnan nyert szabadságjogok közé tartozónak hitték.

²⁵ Varga J.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 110–117., 135., 150–154., 319–322.

²⁶ Orosz I.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 96. Varga János számításai szerint a helységek kétötödében ismerték már a parasztok a nekik jutott vagy legalábbis a nekik szánt legelőilletmény nagyságát. *Uő*: A jobbágyfelszabadítás i. m. 346.

Az áprilisi törvények érintetlenül hagyták az úgynevezett kisebb királyi haszonvételeket (regálejogokat). Az italmérés, mészárszéktartás, pálinkafőzés, vásártartás földesúri monopóliuma tekintélyes jövedelmet jelentett – sok, allodiális birtokkal nem rendelkező kisebb birtokok számára az úrbéri rendszer eltörlése után lényegében ez maradt az egyetlen jövedelemforrás. A paraszti közösségek vagy azok egyes tagjai azonban ezeket a monopóliumokat sokfelé erőszakosan semmibe vették.²⁷

A konfliktusok jó része összefüggésbe hozható a „környezeti szűkösség” fogalmával. A szűkösséget ebben az esetben a „javak [...] elosztásában beállt súlyos kiegyensúlyozatlanság” okozta. A környezeti szűkösség nagy eséllyel vezet erőszakos konfliktushoz – jellemzően lokális szinten – a preindusztriális társadalmakban, mivel ezek nagymértékben függenek a környezeti erőforrásoktól.²⁸ Visszatérő paraszti érv volt a kollektív akciók indoklása során, hogy a nemesi vármegye részrehajló közegei aránytalanul kevés vagy éppen „ökológiailag marginális” területekre (vízjárta helyek, szikes, homokos földek) szorították a jobbágycsoportokat.

A parasztság igényeit ki nem elégítő rendelkezések, illetve az eldöntetlenül maradt kérdések az ország számos vidékén mozgásba hozták az agrártársadalmat. Április és május folyamán a parasztság – személyesen vagy írásban – panaszok özönével árasztotta el a szolgabírákat, alispánokat, ritkábban a főispánokat.²⁹ A július 5-én megnyílt népképviselői országgyűléshez falvak egész sora fordult kérvényeivel.³⁰ A kérvényező nemcsak az áprilisi törvények hiányosságaira hívták fel a törvényhozók figyelmét, hanem régebbi sérelmeikre is megpróbáltak orvoslást kapni.³¹ A törvényhozás mellett Deák Ferenc igazságügy-miniszterhez is számos kérelmező fordult, leggyakrabban egész helységek: a jobbágyszabadítás gyakorlati végrehajtása ugyanis a bírósági szervezet feladata lett. A türelmetlen, illetve a változatlan összetételű bíróságokkal szemben bizalmatlan parasztszám az igazságszolgáltatást felügyelő minisztertől várták ügyük leggyorsabb elintézését. Államtitkárának, Ghyczy Kálmánnak a visszaemlékezései szerint „az úrbérvizony meg lévén szüntetve, temérdek felírás és

²⁷ A jobbágyszabadítás nyitva maradt kérdéseinek számbavételéről lásd *Fónagy Zoltán*: Deák Ferenc és a jobbágyszabadítás. In: A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. Szerk. Molnár András. (Zalai Gyűjtemény 43.) Zalaegerszeg 1998. 25–28.

²⁸ *Thomas F. Homer-Dixon*: Környezet, szűkösség, erőszak. Az ökológiai gondolat II. Bp. 2014. 18–19., 23–24., 27–28.

²⁹ *Hudi József*: Veszprém megyei paraszttorzalmak 1848/49-ben. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) Veszprém 1984.

³⁰ *Gergely András*: Közép-Európa parlamentjei 1848-ban. In: A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Szerk. Szabad György. Bp. 1998. 31.

³¹ *Ember Győző*: A magyar paraszttorzalmak 1848-ban. In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849. Bp. 1948. 200.

deputatio jött az ország minden részéből panaszokkal és követelésekkel volt uraik ellen. [...] A deputatiókat Deák fogadta, hozzám csak a felírások s elintézésüket sürgető ügyvédek és népizgatók jöttek.”³²

A felszabadult úrbéres jobbágyság, illetve a más jogállású agrárnépesség közösségei tehát túlnyomórészt legális csatornákon, panaszaik előterjesztésével keresték vélt vagy jogos igazukat, illetve kívánták helyzetüket kedvező irányba változtatni, és az erőszakos cselekvést távolról sem tekintették az egyetlen lehetséges opciónak. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a paraszti közösségek a korábban előforduló szórványos esetekhez képest nagyságrendekkel gyakrabban léptek ki a törvényes rend kereteiből. Különösen nagy eséllyel került sor kollektív erőszakos akciókra olyan helységekből, ahol az elmúlt években-évtizedekben elhúzódó konfliktus zajlott a földesúr és a község között.³³

Az erőszak eszközt jellemzően akkor veszik igénybe a közösségek egyéb alternatívákkal szemben, amikor úgy ítélik, megengedhetik maguknak, hogy átlépjék a határokat. „Az erőszakot nem eszmék és érvek idézik elő, hanem terek, és ezekben a terekben kialakult helyzetek és cselekvéskényszerek döntik el, hogy mi történik, ha már kitör az erőszak” – érzékelteti a választási lehetőségek és motivációk sokrétegűségét, egyben a véletlenszerűség nem elhanyagolható szerepét az erőszak természetét kutató Jörg Baberowski, német történész.³⁴ 1848 tavaszán az addig szilárdnak hitt intézmények és társadalmi struktúrák földrengésszerű hirtelenséggel végbemenő, gyökeres átalakulása, megkérdőjelezhetetlennek vélt tekintélyek ledőlése, a hierarchiaviszonyok átrendeződése olyan tereket hozott létre, amelyekben számos közösség alacsony kockázatúnak ítélte a határátlépést.

A reaktív akciók sűrűsödését a forradalom híre indította el: a legitimitás és az autoritás elve megrendült, így sokan jogalapot láttak arra, hogy önhatalmúlag orvosolják a sérelmeiket. „Valamint pedig az országgyűlésről a robotmentességnek hozzánk is elterjedt előszele fujdogált, a polgárok azonnal bátrak voltak magukat földesuraik ellen makacs engedetlenségi állapotba tenni” – rögzítette a hierarchiaviszonyok megrendülését a Vas megyei Nemesdömölk evangélikus lelkésze, Edvi Illés Pál már 1848. márciusában.³⁵

³² Fónagy Z.: Deák Ferenc i. m. 28–34.

³³ Vörös Károly: Paraszttorzalmak Vas megyében 1798–1848. II. Vasi Szemle 20. (1966) 525.

³⁴ Jörg Baberowski: Az erőszak terei. Bp. 2019. 35–36.

³⁵ Vörös Károly: A Kemenesalja 1848–1849-ben. Edvi Illés Pál visszaemlékezései. Vasi Szemle 18. (1964) 84–85.

Az erőszakos kollektív akciók gyakori formái

„Ha statisztika készülne az 1848–1849. évi panaszokról, az első helyet a legelőkkel kapcsolatos sérelmek foglalnék el” – véli a jobbágyfelszabadítás történetének nagy tapasztalatú kutatója, Orosz István.³⁶ Az erőszakos kollektív akciók sorában is feltűnően gyakran találkozunk a legelők körüli konfliktusokkal. Varga János szerint körülbelül minden ötödik helység lépett fel panaszokkal, követelésekkel a legelőt illetően: természetesen ezeknek csak kisebb része alkalmazott a status quo megváltoztatására irányuló erőszakot.³⁷

A legelőkkel kapcsolatos kollektív akcióknak két alapvető típusa volt. Az egyik esetben egy falu vagy mezőváros teljes közössége vagy annak egy része erőszakkal birtokba vett kizárólagos földesúri tulajdonú területeket, azaz a ráhajtották állataikat az uraság legelőjére, réjére, ugarföldjére. Ezek az akciók főleg olyan településeken zajlottak, ahol a közelmúltban került sor a birtokrendezésre, a parasztság által sérelmesnek tartott kimenetellel. Soktucatnyi helyen játszódtott le az erőszakos foglalás úgy, mint például Zalakeresztúron, ahol a templomban „több száz ember fejszéssel és kapákkal ellátva megjelent. Isteni tisztelet után a jegyző házához mentek, s ott az elkülönüléskor a volt közös legelőből az uradalomra esett [...] részek elfoglalását elhatározták, a rétre kimentek, az urasági kertölésöket szétbontották, és minden marhájukat a rétre hajtván az urasági birtokot erőszakkal elfoglalták, az ispánt [...] elkergették.”³⁸ Előfordult, hogy az állatokat az uraság takarmánynövényekkel vagy gabonával bevetett szántóföldjére hajtották, azaz az erőszak nemcsak a terület birtokbavételre irányult, hanem a normál gazdálkodási gyakorlattal ellentétes demonstratív tettként a szándékos károkozásra is. (Ez a destruktív magatartásforma általában jellemző a környezeti szűkösség következtében létrejött „elosztási koalíciókra”, amelyek kizárólag a javak újraosztására törekuszenek, nem foglalkoznak hosszabb távú célokkal).³⁹

A legelőkkel kapcsolatos erőszakos akciók másik típusa ennek ellentettjeként írható le: a parasztok erőszakkal elhajtották („kiverték”) az uraság állatait az osztatlanul használt, de gyakran a község által sajátjának tekintett közös legelőkről. A Veszprém megyei Nagyhidegkúton a jobbágyok „a törvény értelme feletti hibás felfogásból az urasági birkákat a közös legelőről levették”, sőt, utóbb a birkaistállót is felgyújtották. Dudaron a jobbágyság „az uraság birkáit még az erdőből is kiverte”. A jobbágyfelszabadítás döntő lépéseit levezénylő miniszterelnöknek, Batthyány Lajosnak a birtokán, a Vas megyei Kernetzen is kihajtották a

³⁶ Orosz I.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 102.

³⁷ Varga J.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 346.

³⁸ Ember Gy.: Parasztkozgalmak i. m. 29.

³⁹ Homer-Dixon, T. F.: Környezet, szűkösség, erőszak i. m. 190–191.

jobbágyok a földesúr birkáit a közlegelőről, sőt a szomszédos falvak is követték a példát.⁴⁰ Ez a típusú erőszak kivétel nélkül a piacorientált földesúri gazdálkodás szimbólumának számító birkanyájak ellen irányult: az előző két-három évtizedben ugyanis a gyapjúkonjunktúra által ösztönözve sokfelé olyan mértékben növekedett a juhtartás, hogy az veszélyeztette a parasztok hagyományos legeltetési lehetőségeit.

A legelőkhöz hasonlóan a közösségi használat visszaszorítása, korlátozása vezetett reaktív jellegű – a korábbi állapotokat helyreállító – erőszakos kollektív akciókhoz. Utaltunk már rá, hogy az erdő a gazdálkodás hagyományos rendjében sokféle haszonvétel forrása volt: a forrásokban mindegyik funkció önkényes birtokbavételére bőségesen találunk példát országszerte. Dudaron (Veszprém) például a legeltetés, Csákberényen és Gánton (Fejér) a vadászat, Monyorókeréken (Vas) a gubacsszedés jogát kezdik gyakorolni önkényesen, Mór lakosai (Fejér) pedig egyszerre tették mindezt: az urasági erdőből tömegesen hordták a fát, szabadon legeltették a sarjerdőket, a „tolvaj puskások” pedig nyíltan űzték a vadászatot. Előfordult, hogy az akció nem állt meg a jogok birtokbavételénél. Csákberényben például az erdőben puskával vadászó parasztok összeverekedtek az uradalmi vadászokkal, akik néhányat megsebesítettek. „Ezeknek véresen a faluba érkeztek oly ingerültséget szült, hogy az egész népség keményfa dorongokkal felkészülve, a fővadász lakára annak otthon nem létében erőszakosan reátörvén, elsőben annak négy darab fegyvereit, utóbb az ott található zálogokat erőszakkal elhozták.”⁴¹

Említettük, hogy a megelőző évtizedben lezajlott birtokrendezések sokféle friss és elevenbe vágó sérelemként hatottak és vezettek kollektív erőszakhoz. Ennek tipikus formája volt a hosszas huzakodás, pereskedés után többnyire hatalmi szóval kialakított, sérelmesnek tartott birtokviszonyok szimbolikus jeleinek, a határjeleknek a megsemmisítése: árkok betemetése, halmok széthányása, kerítések kidöntése. Különösen provokatív módon történt ez a Komárom megyei Kisbéren (a reformellenzéki Batthyány Kázmér gróf birtokán), ahol éppen 1848 tavaszán ért véget a legelő-elkülönítési per. Az alispán május 18-án jelent meg a határok kijelölése céljából. Az ítélet ismertetése után a szokásoknak megfelelően elkezdtek a földhányásokkal kijelölni a határt, mire a „kisbéri lakosság a hozott ítélettel meg nem elégedve, a legnagyobb fenyegetőzések mellett botrányos zaj közt eltávozott”. Mikor a munka már befejezéséhez közeledett, „egy urasági vadász elrémülve [...] jelenté, hogy a kisbéri nép felpálkázva az alsó

⁴⁰ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 28., 31–32.; *Vörös K.*: Parasztmozgalmak i. m. 527. Batthyány tisztartója érthető felháborodással jelentette, hogy „éppen annak, ki a nép felszabadítása nehéz harcát olly ernyedetlen buzgalommal segített kiküzdeni, nem tsak tulajdonjogát tapodják szentségtörő lábakkal, de annak tetemes kárt is okoznak”.

⁴¹ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 17–18., 21., 31–32.; *Vörös K.*: Parasztmozgalmak i. m. 532.

határhányásokat már szédülta, s hogy fenyegetőzve és felingerülten siet felénk” – jelentette az alispán. A 300 fős tömeg szidalmazta és fenyegette az alispánt a szerintük részreahló ítélet miatt, aki magát fizikailag is fenyegetettnek érezte, ezért megígérte, hogy közbenjár a gróf és a falu között. „Különben, ha ezt nem teszem, személyem a legnagyobb veszedelemnek van kitéve” – mentegette meghátrálását a belügyminisztériumnak.⁴²

Az áprilisi törvények által érintetlenül hagyott kisebb királyi haszonvételeket (regálejogok) sokféle önhatalmúlag elkezdtek gyakorolni a parasztek. Leggyakrabban az italmérés monopóliumát sértették meg, de a mészárszéktartás, a pálinkafőzés kizárólagos földesúri jogát is többféle tettelleg semmibe vették. Veszprém püspöki mezővárosban „a házankinti kocsmáltatás napról napra terjed [...] és az intések [...] elvesztették hatásukat” – panasolta a terjedő engedetlenséget a másodalispán május 6-án, amely két nap múlva már erőszakos demonstrációvá eszkalálódott: „Múlt éjjel a városnak egyik negyedrésze fellázadt, az ott lakó városbíró rajtament, szabad bormérését és a káptalantól a csererdőt követelte, s ezekből többen felfegyverezve a város másik negyedébe mentek által és a lakosokat felkelésre és felfegyverkezésre nagy lármával buzdították”. A Pozsony megyei Dévényben, amikor a szolgabíró meg akarta győzni a lakosokat a bormérésük törvénytelenségéről, „a felhozott törvényekre mit sem adtak, sőt nagy láрма közt karjaik felemelésével és avvali hadakozásokkal nyilván kimondották, hogy ők az új törvény értelménél fogva szabadok lévén, őket a bormérésben senki nem gátolhatja”. A feljelentőt, a kocsmá házanként „megfoglalták és megverni akarták”. A hagyományos tekintélytisztetlet megtagadásának szimbolikus gesztusaként panasolja a jelentés, hogy az egyik önkényesen nyitott kocsmá udvarán fesztelenül borozó parasztek a dolgavégezetlenül elkocsizó szolgabíróra diadalittasan „poharaikat felemelve [...] éljent és vivatot kiáltottak”.⁴³

Többféle, így például Enyingen (Veszprém), Tiszafüreden (Heves) és Sárdon (Somogy) a vásártartás jogát nyilvánították tettelleg magukénak a paraszti közösségek, maguknak követelték a vásári jövedelmet, a helypénzfizetést pedig megtagadták. Sárdon több falu lakói „összecsoportozva marháikat egy falkába verték és a nagy tömeget erőszakosan behajtani akarták”, azaz megtagadták a helypénzfizetést. Miután a hajdúk ezt megakadályozták, „Laki József nagybajomi féltelkes jobbágy egy falka marhát maga elejbe fogván, minden ellenállás dacára az örökön keresztül tört, a tisztet illetlen szavakkal szidalmazván. És az ő példájára a többiek is keresztül hajtottak. A zaj nagy lett, a nép öszvecsoportozott, borzasztó káromkodások harsogtak mindenfelül. A tiszt pandúrokat hítt segítségül, kiknek

⁴² *Ember Gy.*: Iratok i. m. 11–12.

⁴³ Uo. 36–37., 88.

az erőszakoskodók Istenüket, Krisztusokat káromolták s kutyáknak nevezték, s rajtok szinte erőszakosan keresztül törtek.”⁴⁴

Archaikus és szimbolikus jelleget egyszerre hordoztak azok a kollektív akciók, amelyek iratok megszerzésére vagy megsemmisítésére irányultak. Kiolvasható ezekből az írásbeliségből kizártak gyanakvása: az írásban a hatalomban lévők eszközét látták az alávetésre és az „igazság” kiforgatására. Perkátán (Fejér) a földesúri kastélyhoz gyűlt lakosság „az uradalmi levéltárban levő irományok kiadását erőszakolta”.⁴⁵ Ilyen akciókat a vizsgált időszakban a ritkán említenek a források, a Délvidék kivételével: az Óbecsén április 26-án a földosztás követelésének jelszavával kitört, fosztogatásba torkolló zavargás során megsemmisítették a magyar nyelven vezetett anyakönyveket. A következő napokban a zavargások a tiszai kóronakerület több helységére is áterjedtek, és a magyar nyelvű anyakönyvek szétéptése, elégetése mindenhol az erőszak egyik rítusaként ismétlődött meg.⁴⁶

A paraszti akciók fő jellemzői

Tilly hármas tipológiáját alkalmazva megállapíthatjuk, hogy 1848 tavaszán–nyarán az agrártársadalom közösségeinek erőszakos aktusaiban a jogbővítő (proaktív) és a változások visszafordítását célzó (reaktív) kollektív akciók egyaránt megtalálhatóak. Az akciók gyakran sérelmek orvoslására, azaz egy korábbi, jogszerűnek tartott helyzet visszaállítására, gazdálkodási erőforrások visszaszerzésére irányultak. Nem számított ritkaságnak azonban az sem, hogy olyan földeket vagy jogokat szereztek meg erőszakkal, amelyek korábban soha nem voltak a birtokukban. A proaktív jellegű törekvések csúcspontjaként a földosztás követelése jelentkezett (szinte mindig az úrbéres viszonyon kívüli paraszti rétegek részéről), ám a kommunisztikus elvek erőszakos realizálásának eseteivel nem találkoztunk forrásainkban. A kétfajta motiváció olykor egy akción belül is keveredhetett. Kisebb számban előfordultak kompetitív jellegű, azaz a lokális közösségen belüli ellenségeskedések is, például jobbágyok és zsellérek között, bár a gyakori érdeklentétek ebben az időszakban ritkán vezettek el az explicit erőszak alkalmazásáig.

A reaktív jellegű kollektív akciókra jellemző sajátosságok – az igazságos rend helyreállítása mint cél, a lokális jelleg, az egységesen fellépő közösség, a formális vezető hiánya – tisztán kivehetők a paraszti megmozdulások legtöbbszörénél. Az esetek kis hányadában fordult elő, hogy két vagy több falu egyeztetette akcióját és közösen lépett fel, vagy legalább utólag követte a szomszéd helység példáját.

⁴⁴ Uo. 38–39., 74–75., 130.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Varsányi Péter*: Nagyikinda és környéke 1848 tavaszán. *Századok* 116. (1982) 728.

Az „előkészítés” többnyire pusztán a társas érintkezés fő helyszínén, a kocsmában zajló beszélgetést jelentette, néha a közösség hangadóinak vagy formális vezetőinek – bíró és esküdtek – előzetes megbeszéléséről is értesülünk a forrásokból. A kollektív akciók kiindulópontjaként többször szerepel a másik közösségi tér, a templom, ahol a közösség egésze vagy jelentős része rendszeresen összegyűlt, így a tömegességben rejlő erő megélésére jó alkalmat nyújtott. Kitüntetett gyűlékezési helyszíneként fordul még elő a jegyző vagy a bíró háza, mezővárosban (Nagykikinda) az iskolát is használták gyűlésezésre.

Az erőszakos akciók – legalábbis a település méreteihez viszonyítva – tömegek voltak: vagy a közösség egésze részt vett benne (a forrásokból többnyire nem derül ki, hogy ezen csak a férfiakat értették-e, de néha külön hangsúlyozzák a nők részvételét), vagy olyan nagy számban követték el egyszerre a normaszegést, amit a normál rendfenntartó apparátus – az uradalmi személyzet – fizikailag képtelen volt megakadályozni.

A közösség homogenitását, az akarategységet és a kollektív akció „spontán természetességét” reprezentálta az is, amikor a felelősségre vonás során kollektíven, egyenlő mértékben, mintegy „arctalan tömegként” vállalták a felelősséget, így például Nagyhidegkúton azt felelték a szolgabírónak, hogy „az egész község elhatározott akarattal volt” a birkák kihajtása iránt, és a végrehajtás „az egész helység köz részvételével” történt. Magyarpolányban a marhák „behajtása minden magyarpolányi lakosnak egyiránt akarata volt”.⁴⁷ A formális vezető hiánya tünt fel a *Pesti Hirlap* tudósítójának a több halálos áldozattal járó kikindai zavargásnál is: „25-én reggel a városon keresztüljárván, nem láttam senkit, ki az egészet kormányozta, vagy vezéri szerepet játszott volna; hanem egészen magokra hagyatva, mindenki tehetett, amit akart”.

Előfordult azért, hogy a közösségek vagy egyes tagjaik a katonaság megjelenése után felfedték az erőszakban kezdeményező, vezető vagy különösen aktív szerepet játszókat, és a kollektív büntetés elkerülése érdekében kiadták őket. Legnagyobb eséllyel a közties helyzetben lévő előjárók váltak ki a kollektív ellenállásból: Nagyhidegkúton például a bíró nevezte meg a kezdeményező szerepet játszó parasztokat. Ugyanakkor még több példát találunk arra, hogy az előjárók nem mondták fel a szolidaritást a közösséggel, sőt egyes esetekben kiderült, hogy ők játszottak kezdeményező szerepet a közös akcióban.

Viszonylag egyszerű a vizsgált kollektív akciók besorolása azok kiterjedése (az áldozatok száma és az okozott károk nagysága) alapján. Az 1848 tavaszán–kora nyarán zajlott, erőszakba torkolló paraszti mozgalmak jellemzően – két, több

⁴⁷ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 30., 34.

halálos áldozattal járó zendüléstől eltekintve⁴⁸ – mikroszintűnek tekinthetők. Jellemzően spontán, rövid lefolyású akciók zajlottak, és a kollektív erőszak zöm-mel a gazdasági erőforrások újraosztására irányult. Valódi fegyvereket nem vagy alig alkalmaztak: az erőszakosan fellépő csoport tagjai ugyanakkor gyakran nyomatékositották fenyegetésüket fegyverként is használható szerszámokkal (kasa, fejsze, kapa) vagy botokkal. Véres összeütközés viszonylag ritkán fordult elő, és túlnyomórészt azok során is csak sérüléseket okoztak, emberi élet kioltása alig fordult elő. (A következő hónapokban kibontakozó délvidéki, illetve erdélyi mozgalmak ebből a szempontból új minőséget képviseltek.) Emberek jellemzően akkor váltak a fizikai erőszak elszenvedőivé, ha munkaköri kötelességükből eredően akadályozni próbálták a folyamatban lévő akciót. A viszonylag kis számú személyi sérülést többnyire urasági alkalmazottak, főleg a földesúri tulajdon védelmére alkalmazott közegek, pásztorok, csőszök, erdőkerülők, vadőrök szenvedték el.

Ritkán, de előfordult a hatalmi hierarchia alsó szintjén elhelyezkedő falusi jegyzők elleni tényleges fizikai erőszak is. Kivételszámba ment a magasabb hatalmi pozíciót betöltő személyek – uradalmi tisztartók, vármegyei tisztviselők – fizikai bántalmazása, földesúrral kapcsolatban pedig a vizsgált időszakból ilyenről nincs tudomásunk. A kivételes esetek közé tartozik az április 23-án az Arad megyei Gyulavarsándon kitört zendülés, ahol a nép a szolgabíró, aki az önkényesen „letett” jegyzőt vissza akarta helyezni hivatalába, tettelesen megtámadta. A templom előtt csoportosult néppel szemben a tisztviselő hiába próbálkozott a hatalmi szóval: „Azonnal szidalmakkal megtámadtak, nyakon ragadtak s felső öltönyömet leszaggatták. Sőt botokkal is ütni akartak”, de ezt szerencsésen kikerülte. Sikerült bemenekülnie a jegyzői lakba, ahonnan ugyan megpróbálták kirángatni, de végül az előjárók segítségével sikerült megmenekülnie. Utána „az uradalmi tiszteket keresték ugyancsak agyonverhetés végett”, ők viszont már a mozgalom kezdetén elővigyázatosan távoztak a helységről.⁴⁹

Nem tudni, valóra váltotta volna-e fenyegetését a felbolydult tömeg, ugyanis az ilyesmi – szemben a tényleges test elleni erőszakkal – nem számított ritkaságnak. A hivatalos beszámolókon is átsüt a hatalom képviselőinek megdöbbenése, hogy uradalmi és vármegyei tisztviselőknek olyan sértő kifejezéseket kellett lenyelniük, amelyek a forradalom előtt azonnali súlyos retorziót vontak volna maguk után.

⁴⁸ Mindkét súlyosabb konfliktusra a későbbi etnikai jellegű polgárháború régiójában: a Délvidéken, illetve Erdélyben került sor. Mindkettőben fontos szerepet kaptak olyan külső aktorok, akik a szerb, illetve román nemzeti célok bázisaként tekintettek a parasztságra. A nagyikikindai húsvéti zendülést részletesen ismertetését lásd *Varsányi P.*: Nagyikikinda i. m. 718–742., a mihálcfalvi, sortűzzel végződött paraszti akcióra: *Egyed Ákos*: Erdély 1848–1849. 2. kiadás. Csíkszereda 2010. 155–157.

⁴⁹ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 205–207.

Az erőszakos akciók földrajzi megoszlásáról a legteljesebb „leltárt” készítő Ember Győző azt állapította meg, hogy azok Békésben, a Partiumban és Szatmárban voltak a legintenzívebbek. A Felvidék csendesebb maradt, mint a többi nemzetiségi vidék, és a Duna-Tisza köze is viszonylag erőszakmentesnek számított. A Dunántúlon Vast és Zalát találta a leginkább forrongónak, de Veszprém, Fejér és Somogy megyéből is számos erőszakos akciót ismertetett forráskiadványában.

Időben két nagyobb hullámot lehet elkülöníteni: az első, a nagyobb kiterjedésű közvetlenül a forradalom után kezdődött, és a tavaszi hónapokban az ország teljes területét érintette, beleértve Partiumot is. (Erdélyben ez később, az ottani országgyűlés – a jobbágyfelszabadítás kimondása – után a nyári hónapokban zajlott.) A mozgalmak nyári apályát a mezőgazdasági munkacsúccsal is lehet magyarázni, ahogyan a legelők körüli, erőszakkal járó konfliktusok április–májusi sűrűsége is összefügghetett a gazdálkodás éves ritmusával: ekkor vált aktuálissá az állatok legelőre hajtása. A második hullám a nyár végén indult és ősszel zajlott. Ez már jóval kevesebb helységet érintett, kiváltó okai között pedig már nagy szerepet játszottak a hadseregszervezéssel szembeni ellenérzések.⁵⁰

A legitimációs érvelések

Natalie Zemon Davis a kora újkori vallási indíttatású kollektív erőszak eseteit vizsgálva állapította meg, hogy bár a külső szemlélő sokszor esetlegesnek, céltalannak, értelmetlennek látja, az „erőszak nem véletlenszerű és korlátlan”, hanem „megadott célpontokra irányul, és a büntetések, a destruktív formák hagyományos repertoárjából merít”. A tömegek „politikai és erkölcsi hagyományaik hatására láznak fel, amelyek legitimálják, sőt kiváltják az erőszakot”. A kollektív erőszakot alkalmazó közösség gyakran azzal legitimálja a maga számára a cselekedetét, hogy úgy véli, a mulasztó vagy késlekedő felsőbbség helyett tesz igazságot vagy büntet.⁵¹

Az 1848 paraszti akcióiban résztvevők gyakran hivatkoztak létező és érvényes jogforrásokra: az urbáriumra, az úrbéri viszonyt szabályozó, illetve azt megszüntető új törvényekre, csak éppen azokat a jogalkotó intenciójától eltérően a maguk javára értelmezték. Az értelmezésbeli különbségeket a jogalkalmazók – az úriszék, a vármegyei törvényszék, a közigazgatási tisztviselők – részrehajlásával magyarázták. „Hol van az a viceispán, aki magát megvesztegetni engedte a gróf

⁵⁰ *Ember Gy.*: Magyar parasztmozgalmak i. m. 57–60.

⁵¹ *Natalie Zemon Davis*: Az erőszak rítusai. In: *Uő*: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Bp. 2001. 140–141., 146–147.

által?” – vonták felelősségre az új határt kijelölő alispánt a határjeleket széthányó kisbériek.⁵² Az írott joghoz hasonló, sőt azt is felülíró legitimáló erőt tulajdonítottak a hagyománynak, a „régiség”-nek: ennek nevében állították vissza erőszakal sok helyen a korábbi határhasználati rendet, semmisnek tekintve az 1836-os elkülönözési törvény alapján bíróságilag szentesített birtokrendezések eredményeit, vagy éppen tagadták meg – „az idők folytán behozott visszaélés”-nek minősítve – valamilyen kötelezettségük teljesítését. Olykor egészen régen, akár az előző nemzedék idején megszakított hagyományra hivatkoztak egy-egy határrész vagy haszonvétel visszafoglalásakor.

Ezek a legitimációs érvelésmódok hagyományosnak tekinthetők a paraszti mozgalmak történetében. Újdonságnak számított viszont az érvelésben a polgári forradalom jelszavaira: a szabadság és egyenlőség elvére való hivatkozás. A hivatalos közegektől származó források ennek a ténynek különös jelentőséget tulajdonítanak. A társadalom rendjét alapjaiban fenyegető veszélyt látnak abban, ahogyan a parasztság ezeket az elvont fogalmakat értelmezi, pontosabban „félremagyarázza”: „A szabadság, azt mondják, az: hogy most minden szabad, az egyenlőség az, hogy közös minden”.⁵³ Szolgabírói jelentés szerint a Pest megyei Gombán némelyek azt terjesztették, „ők tudják az időt, melyben a földbirtok a nép között egyenlően fel fog osztatni”. „Sokan a péteri és mendei lakosok közül a szabadságot rosszul értelmezvén, vagy a szabadság eszméjét a jog eszméjével összezavarván, korcsmákat nyitottak.” „Nincs már többet a régi törvény, más törvény van most, nem parancsol már senki” – hirdette 16 tanú egybehangzó vallomása szerint egy gyöngyöstarjáni idősebb gazda.⁵⁴

Az úrbéri viszonyok eltörlése és a választójog kiterjesztése, a köztelherviselés deklarálása alapjaiban rendítette meg a hagyományos tekintélyviszonyokat: nemcsak a jegyzőt és a községi előljárókat „huncfutolják”, fenyegetik veréssel, sőt agyonütéssel, de a közhatalom megtestesítőjének, a szolgabírónak is hetykén vetik oda, hogy nem engedelmességek, „mert nem olyan idő van most, mint azelőtt, nem parancsol most már senki”.⁵⁵

Az erőszak utólagos elbeszélése során a tetteket általában racionalizálják: nemes indítékokra (igazságosság), szükségszerűségre és elkerülhetetlen kényszerekre szokás hivatkozni.⁵⁶ A felelősségre vonáskor érthető okokkal igyekeznek magyarázni a tetteket: azért hajtották az uraság pusztájára marháikat, mert

⁵² *Ember Gy.*: Iratok i. m. 11–12.

⁵³ A Győr megyei parasztság erőszakos akcióit értelmezte így a Jelenkor 1848. május 14-ei számában megjelent tudósítás.

⁵⁴ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 109., 125.

⁵⁵ Uo. 126.

⁵⁶ *Baberowski, J.*: Az erőszak terei i. m. 22.

„legelőjük a sok vágással elszorítva lévén [...] a szükség által lettek kényszerítve” az erőszakos foglalásra.⁵⁷

Gyakran megfigyelhető, hogy a cselekmények során a hivatalos eljárásokat imitálták, vagy a népi igazságszolgáltatás hagyományaiból merítettek.⁵⁸ Amikor például állataik ráhajtásával erőszakkal birtokba vettek kizárólagos földesúri tulajdonú területeket, néhol ünnepélyes formákkal hangsúlyozták, hogy tettüket legitimnek tartják: ilyen lehetett a dobszó (amely a hatósági hirdetmények kísé-
rője szokott lenni), a zászló vagy az ökrök szarvára kötött nemzeti színű szalag.

Nem szabad persze elfelejtkeznünk arról a körülményről, hogy a paraszti akciók résztvevőinek nézőpontját többnyire ellenérdekű kívülállók közvetítésével ismerhetjük meg: vármegyei tisztviselők örökítették meg, illetve interpretálták a parasztok kijelentéseit, vallomásait. Még a nevükben született írásos források (például kérvények) valóságreferenciáját is óvatosan kell kezelni, hiszen azok gyakran a közösségen kívüli „szakértő” közreműködésével születtek. Számolnunk kell azzal is, hogy törekvéseik sikere érdekében igyekeztek behelyezkedni az „ellenség” világképébe, alkalmazkodni fogalomrendszeréhez, például manipulatív módon megfelelni a róluk alkotott képnek. Ilyen taktikai húzásnak tekinthető, amikor egy-egy erőszakos akció kudarca után, a felelősségre vonás során a résztvevők a józan ítélőképesség elvesztésének beismerésében kerestek enyhítő körülményt: értetlenségükre, tudatlanságukra, megtévesztettségükre hivatkoztak megalázkodva⁵⁹ – azaz igyekeztek megfelelni az „urak” parasztképének. Visszatérően hangsúlyozták a jelentésekben – az „elkövetők” mentőkörülményként, a hatóságok magyarázatként – az alkohol szerepét a kollektív akciókban: a kisbériek „felpálinkázva” hányták szét a friss határhalmokat, de Perkátán is „néhány egyén részegségének” tulajdonítják az urasággal szembeni fenyegető fellépést.⁶⁰

Általában fontos legitimációs forrásnak tekintik a kollektív erőszak résztvevői felsőbb társadalmi rétegek közül valók (papok, értelmiségiek, hivatalviselők) iránymutatását, közreműködését vagy legalábbis helyeslését.⁶¹ Az első „magas intenzitású” (több halálos áldozattal járó), agrártársadalmon belüli kollektív erőszak, a nagykikindai zavargás esetében egyértelmű a kezdeményező személye: egy Djordje Radak nevű, helybeli születésű joghallgató, aki egyenesen az utolsó rendi országgyűlésről érkezett szülővárosába, kifejezetten a szerb nemzeti mozgalom megszervezése érdekében.⁶² Csabdi puszta majorsági zsellérei Nyáry Pál Pest megyei alispán egyik írnokának biztatására hivatkoztak, aki állítólag azt

⁵⁷ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 33.

⁵⁸ *Zemon Davis, N.*: Az erőszak rítusai i. m. 147., 160–161

⁵⁹ Uo. 33.

⁶⁰ Uo. 12., 19.

⁶¹ Uo. 150–151.

⁶² *Varsányi P.*: Nagykikinda i. m. 720–723.

mondta nekik: „földesuraiknak semmi szolgálattal vagy árendával nem tartoznak, és ha kényszerítenék őket, elegenden vannak, kifoghatnak rajtuk, sőt leverhetik őket”.⁶³ Kezdeményező szerep juthatott a paraszti közösségek mobilisabb tagjainak is, akik a külvilág impulzusait közvetítették. Moson megye alispánja szerint a nyugalanságot különösen szítják a kereskedést és fuvarozást űző falusiak, akik a városokban és Ausztriában hallott hírek „balmagyarázásával” „szórják el az egyenetlenség és viszálykodás magvát és idézik elő a nyughatatlanságot”.⁶⁴

Ugyanezt a mozzanatot a hatalom képviselői úgy értelmezik, hogy a parasztok „bujtogatók” izgatásaira folyamodtak kollektív akciókhoz. Hogy a kollektív akciókban valójában ritkán játszott szerepet ilyen külső impulzus, közvetve sejteti, hogy az utólagos felelősségre vonások során közösségen kívüli szereplőt alig állítottak bíróság elé.

A hatalom ellenlépései

Abban, hogy a parasztság kollektív akciói 1848 tavaszán nem jártak komolyabb destabilizációval, fontos szerepet tulajdonítunk annak a körülménynek, hogy a közép szintű (vármegyei) hatósági szervezet a központi kormányzat szintjén lezajlott hatalomváltástól függetlenül szilárd maradt, hatékonyan működött és általában higgadt óvatossággal reagált az eseményekre. A megyei hatóságok által kiküldött közegek, bizottságok általában a meggyőzés eszközeivel igyekeztek a lázongókat lecsillapítani, bár érvek közt persze a megtorlással való fenyegetés is szerepelt. Változó sikerességű volt az a – főleg szóbeli – propaganda, amellyel a vármegyei tisztviselők a parasztnak igyekeztek megmagyarázni, hogy a vívmányokat a nemesség önkéntes áldozatvállalásának és jóindulatának köszönhetik, ezért volt uraságuknak hálával tartoznak.

A legmagasabb szintű ellenlépés a katonaság kirendelése volt (általában egy fél vagy egész századé, 60–120 katonáé), akiknek aktív alkalmazására azonban szinte soha nem volt szükség. Jelenlétük potenciális fenyegetést, illetve nagyon is valóságos anyagi jellegű büntetést jelentett: beszállásolták őket a kollektív akciót elkövető falu parasztjaihoz, akiknek saját költségükön kellett eltartani őket. Többször hangsúlyozták a megyei jelentések, hogy tekintettel voltak arra, hogy a terhek leginkább a lázongások hangadóira nehezedjen. A módszer szinte mindig eredményesnek bizonyult, a jelentések szerint a nyugalom szinte azonnal helyreállt: „a katonaságnak megjelenése igen jótékonyan hatott, [...] annak minden tetteges alkalmazása mellőztetvén, csupán békés úton a rend helyreállítatott”.⁶⁵ A lakosság ilyenkor nemcsak a

⁶³ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 5.

⁶⁴ Uo. 14–16.

⁶⁵ Uo. 18., 19.

rendellenes állapot megszüntetését, hanem gyakran az okozott károk megtérítését is önként megígérte, csak mentsék fel a katonaság eltartásának terhe alól. Az erdőket erőszakosan birtokba vevő és károsító mezőváros 120 aláírással ellátva írásban vállalta a fő felelősök kiadását, „csak hogy a katonaság Mórról visszavonassék”.⁶⁶

A kollektív akciók szimbolikus megtorlásának érdekes példájára került sor Nagyhidegkúton: a közös legelőről kihajtott birkákat katonai karhatalom jelenlétében azokkal hajtották vissza, akik kihajtották. Ugyancsak szimbolikus aktusként a hatalom képviselője nyilvánosan, kérdés-felelet formájában ismertette el a jogszerű állapotot, azaz, hogy a kérdéses határrész mindig a földesúr tulajdona volt.⁶⁷

A földesurak és jobbágyok „elválása” tehát távolról sem volt egyöntetűen békés folyamat. A feudális jellegű kötelékek túlnyomó részének megszűnését, a polgári földtulajdon megteremtésének első lépéseit 1848 tavaszán–kora nyarán sokféle kísérték a paraszti közösségek erőszakos akciói. A kollektív erőszak pár száz ismert – lokális és viszonylag alacsony materiális és társadalmi költséggel járó – esete azonban nem ok arra, hogy megkérdőjelezzük a jobbágyszabadítás 1848-as módjának eddigi értékelését. A tény, hogy a többi – több mint tízezer – helységben a „közcsendet és közbátorságot” nem zavarta meg a földindulásszerű átalakítás, továbbra is a liberális reformellenzék érdekegyesítő politikájának történelmi sikereként könyvelhetjük el.

COLLECTIVE VIOLENCE IN THE PEASANT MOVEMENTS IN 1848

A Tentative Typology

By Zoltán Fónagy

SUMMARY

In the months that followed the abolition of *jobbágyság* in 1848, hundreds of violent collective activities took place in agrarian communities of various types and legal status. These stayed, as a rule, within a local framework, and were mostly directed not against persons but against objects of property of either physical or legal nature. The county administration proved able to contain the disturbances through the moderate use of coercive power, thus the latter failed to seriously undermine the stability of the new post-revolutionary regime. Putting to use the categories elaborated by the social sciences that deal with the history of collective violence, the paper analyses these collective actions on the basis of their formal characteristics. It seeks to answer questions such as what were the reasons that ultimately prompted the communities to resort to violence, what strategies of action were used by them, and how they tried to legitimize their use of violence.

⁶⁶ Uo. 22.

⁶⁷ Uo. 30.